

doi **The Review and Analysis of Financial Papers in the Qajar Era**
(Case Study: Revenue and Expenditure Instruction of Hamedan and
Qaraguzlu in 1279 AH)

  Zandieyh, hasan¹

 Dastvan, Ahmad²

Submitted: 24 -۱۲- 202۱ Revised: 24 -5- 2022 Accepted: 28 -6- 2022 Published: 21 -3- 2022 pp.112-133

Abstract

This study examined one of the financial instructions in the Qajar era. The purpose was to transcribe and review the instruction, study its content, analyze it statistically, present an overview of its local economy, and determine its drawn up model. This descriptive-analytical was carried out through a desk study. The findings indicated that such documents were provided during the Qajar era based on administrative principles and debt-collection techniques. The instruction content showed that the taxation burden was mostly borne by the people, including the peasants. This was done while most of such revenues were not sent to the central government, but most of them were spent on additional expenses and merely a small amount was spent on state development. The review of the instruction showed how Abdullah Alaa al-Molk had ruled in Hamedan. It also explained a small section of the socio-economic history of the Qajar dynasty in Hamedan, which can be generalized to the financial status of other Iranian states in the said period.

Keywords: Financial Papers, Style, Revenue and Expenditure Instruction of Hamedan and Qaraguzlu, Abdullah Alaa al-Molk.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by [Journal of Codicology and manuscript research](#). This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>)

¹. Assistant Professor, department of history. Faculty of Literature and Humanities. University of Tehran. Tehran. Iran. Email: zandiyehh@yahoo.com

². Department of history . Faculty of Literature and Humanities. University of Tehran. Tehran. Iran. Email: ahmaddasttavan69@gmail.com.

References

- Manuscript
 - Mohammad Mahdi bin Haj Mohammad Reza, *Ilm-e Siyaq*. Kamam, retrieval number 6543.

Documents

- Booklet of Income and Expenditure Settlement for the year 1305 Hamedan and Qaraghzlu, Central Library and Archives of the University of Tehran, retrieval number 9160.
- Booklet of Income and Expenditure Settlement for the year 1306 Hamedan and Qaraghzlu, Central Library and Archives of the University of Tehran, retrieval number 9162.
- Booklet of Income and Expenditure Settlement Hamedan and Qaraghzlu, Central Library and Archives of the University of Tehran, retrieval number 9551.

Books

- Afshar, Iraj, *Paper in Iranian Life and Culture*, Tehran, Miras-e Maktoub Research Center, 1390.
- Amoli, Mohammad bin Mahmoud Shams al-Din, *Nafais al-Fonoun fi Arayes al-Oyoun*, edited by Abolhassan She'rani, Tehran, Islamieh Bookstore, 1377 AH.
- Bastani Parizi, Mohammad Ebrahim, *Talash-e Azadi*, Tehran, Javidan, 1355.
- Bruckshen, Heinrich, *Journey to the Court of Sultan Sahib Qiran*, Vols. 1 and 2, translated by Engineer Kordbacheh, Tehran, Ettelaat, 1367.
- Curzon, George Nathaniel, *Iran and the Iranian Question*, translated by Gholamali Vahid Mazandarani, Volumes 1 and 2, Tehran, Elmi va Farhangi, 1373.
- Curzon, George Nathaniel, *Iran and the Iranian Question*, translated by Gholamali Vahid Mazandarani, Volumes 1 and 2, Tehran, Elmi va Farhangi, 1994.
- Eisavi, Charles, *Economic History of Iran (Qajar Era, 1215-1332 AH)*, translated by Yaghoub Azhand, Tehran, Gostareh Publishing, 1362.
- Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hassan Khan, *al-Ma'athir wa al-Athar*, Vol. 1, compiled by Iraj Afshar, Tehran, Asatir, 1374.
- Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hassan Khan, *Mir'at al-Buldan*, Vol. 4, edited and compiled by Abdolhossein Nava'i and Mir Hashem Mohaddes, Tehran, University of Tehran, 1368.

- Foroughi Esfahani, Mohammad Mahdi, Foroughestan, edited by Iraj Afshar, Tehran, Mirath-e Maktoub, 1378.
- Flour, Willem, Weights and Measures in the Qajar Era, translated by Mostafa Namdari Monfared, Tehran, Abadboom, 1391.
- Garmroudi, Mirza Fattah, The Book of the Newspaper Known as Four Seasons (Travelogue of the First Iranian Political Delegation to European Countries during the Qajar Era), Tehran, Mostofi Library Publications, 1991.
- Grothe, Hugo, Grothe's Travelogue, translated by Majid Jalilvand, Tehran, Markaz, 1990.
- Jackson, Abraham William, Jackson's Travelogue, translated by Manouchehr Amiri, Fereydoun Badre'i, Tehran, Khwarazmi, 1369.
- Jamalzadeh, Mohammad Ali, The Treasure of Shaygan, Tehran, Ketab Tehran, 1362.
- Kholase al-Siaq (Sangi), National Archives and Library of Iran, Retrieval Number 9563-6.
- Malazadeh, Kazem, Mohammadi, Maryam, Encyclopedia of Historical Buildings of Iran in the Islamic Period (Public Utility Buildings – Ab Anbar, Bazaar, Bridge and Dam, Bath), Tehran, Hozeh Honari (Institute for Islamic Culture and Art), 2000.
- Malcolm, Sir John, History of Iran, translated by Amir Esmail Heyrat, Vol. 2, edited by Seyfi Qomi Tafreshi and Ebrahim Zandpour, Tehran, Farhangsara, 1983.
- Mayel Heravi, Najib, History of Manuscript Copying and Critical Editing of Manuscripts, Tehran, Soore Mehr Publishing Company, 2014.
- Mirahmadi, Maryam, The System of Governance in Iran during the Islamic Period (A Study of the Administrative, Civil and Military Structures of Iran from Early Islam to the Mongol Era), Tehran, Institute for Cultural Studies and Research, 1989.
- Moorier, James, James Moorier's Travelogue, Second Journey, translated by Abolghasem Seri, Tehran, Toos, 2007.
- Mossadegh, Mohammad, Memoirs and Reflections of Dr. Mohammad Mossadegh, Tehran, Elmi, 1991.
- Mostofi, Abdullah, The Biography of My Life, Tehran, Zavar, undated.
- Nizam al-Saltaneh Mafi, Hossein Gholi, Memoirs and Documents of Hossein Gholi Khan Nizam al-Saltaneh Mafi, Tehran, Nashr-e Tarikh, 1983.
- Olivier, Guillaume Antoine, Social History – Olivier's Travelogue: Economic Iran in the Early Qajar Era, translated by Mohammad Taher Mirza, edited and annotated by Gholamreza Vahram, Tehran, Ettelaat, 1371.
- Polak, Jacob Edward, Polak's Travelogue: Iran and Iranians, translated by Keykavus Jahandari, Tehran, Khwarazmi, 1368.

- Pourshafie, Majid, Economy of the Alley, Report on Iran's National Currency, Living Expenses, and Wages, Tehran, Gam No, 1385.
- Rezaei, Omid, An Introduction to Legal Documents of the Qajar Period, Tehran, Institute for Humanities and Cultural Studies, 1390.
- Roostaei, Mohsen, Historical Literature and Bureaucracy of Iran, from the Mongol Era to the Beginning of the Safavid State, focusing on Persian prose texts and historical written documents, with emphasis on the study of bureaucratic-social vocabulary and documentology (7th century to the end of 9th century AH), Tehran, Neday-e Tarikh Institute and Publications, 1395.
- Safinejad, Javad, An Effort in Teaching Siagh Script, Javad Safinejad, Tehran, National Archives and Library of the Islamic Republic of Iran, 1387.
- Seyfi Qomi Tafreshi, Morteza, Order and Nazmiyeh in the Qajar Period, Tehran, Yesaoli, 1362.
- Shahbazi Farahani, Dariush, History of Coins in the Qajar Era, First Edition, Tehran, Burke'i, 1380.
- Tavarnie, Jean-Baptiste, Tavarnie's Travelogue, translated by Abutorab Nouri, with comprehensive revision and correction by Hamid Arbab Shirani, Tehran, Sanai Library, 1336.
- Varahram, Gholamreza, Political System and Social Organizations of Iran in the Qajar Era, Tehran, Moein, 2006.
- Wishard, John G., Twenty Years in Iran, translated by Ali Pirnia, Tehran, Novin, 1984.

Articles

- Abdoli Ashtiani, Asadollah, "Booklet of Khalesajat (Exemptions) of the Reserve Warehouse in Siagh Script (1306 AH)," Payam-e Baharestan / Vol. 2, No. 6, Issue 21, Autumn 2013.
- Dehlavi, Nizam Ali, "The Bureaucratic Organization and Its Transformation in the Qajar Period (First Era) 1264-1210 AH," Ganjineh Asnad, Nos. 49-50, Spring and Summer 2003.
- Jamalu Mohammad and Mostafa Ebrahimi, "Review and Reinterpretation of the Booklet of Collection and Expenditure of the Fal and Asir Region and Alamaroodasht and Goleh Dar (1305 AH)," Payam-e Baharestan, / Vol. 2, No. 6, Issue 22, Winter 2013.
- Kazembeigi, Mohammad Ali and Seyed Mostafa Hosseini, "Taxes and Expenses of the Province in the Qajar Era: Instruction Booklet of Collection and Expenditure of Bastam and Shahroud (1294-1295 AH)," History and Islamic Civilization, Seventh Year, No. 13, 2011.

Studies

Original Paper

Report and Review

- Korkis Awad, "Paper Making in the Islamic Civilization Period," Yadgar Magazine, Nos. 9-10, 1945.
- Rustai, Mohsen and Asadollah Abdoli Ashtiani, "Reinterpretation of the Booklet of Collection and Expenditure of Iranian Provinces in the Nasserid Era," Payam-e Baharestan / Vol. 2, No. 5, Issue 18, Winter 2012.
- Rustai, Mohsen, "Reinterpretation of the Governmental Collection and Expenditure Booklet of Zill al-Sultan (Khuzestan and Bakhtiari) 1303 AH in Siagh Script," Ganjineh Asnad, Nos. 47 and 48, Autumn and Winter 2002.
- Same and Maryam Sedighi, "Reinterpretation of the Booklet of Collection and Expenditure of Grain in Isfahan (1303 AH)," Payam-e Baharestan, / Vol. 2, No. 8, Issue 26, Autumn and Winter 2015.
- Same, "Booklet of Salaries and Provisions of Physicians and Surgeons of Zill al-Sultan's Regiment," Payam-e Baharestan / Vol. 2, No. 5, Issue 19, Spring 2013.

Thesis

- Sharafi Safa, Habib, "Political, Social, and Religious Conditions of Hamadan in the First Qajar Period with Emphasis on Religious Conditions," (Master's Thesis, History of Shi'ism), Payam Noor University, Faculty of Humanities, 2013.

مطالعه موردی

doi بررسی، تحلیل و بازخوانی اسناد مالی در عصر قاجار، مطالعه موردی:

(کتابچه جمع و خرج همدان و قراگزلو ۱۲۷۹ ق)

احمد دستوان^۴ حسن زندیه^۳

از صفحه ۱۱۲ تا صفحه ۱۳۳ تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۰۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۱۱/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۰۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۱/۰۱

چکیده

این پژوهش، به بررسی یکی از کتابچه‌های مالی در دوره قاجاریه می‌پردازد. هدف از این پژوهش استنساخ و بازخوانی کتابچه، بررسی محتوایی و تحلیل آماری آن، ترسیم اقتصاد محلی و نیز تعیین الگوی تهیه شده این سند است. روش پژوهش در این تحقیق، توصیفی - تحلیلی و با رویکرد مطالعه اسناد است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که این اسناد در دوره قاجار بر اساس اصول و چارچوب دیوانی و فن استیفا تهیه می‌شده و محتوای این کتابچه نشان می‌دهد که بیشتر سنگینی مالیات بر عهده مردمان، از جمله روستاییان بود. این در حالی بود که اکثر این درآمدها، نه تنها برای حکومت مرکزی فرستاده نمی‌شد، بلکه عمده آن، صرف هزینه‌های اضافی می‌شد و هزینه کمی هم صرف آبادانی ایالت می‌گردید. همچنین با بازخوانی این کتابچه، می‌توان به شیوه حکمرانی عبدالله علاءالملک در همدان و نیز ترسیم و تبیین بخش کوچکی از تاریخ اقتصادی-اجتماعی دوره قاجار، در ایالت همدان پی برد، به مصداق مشتم نمونه خروار، گویای نسبی وضعیت مالی بقیه ایالات ایران هم هست.

واژه‌های کلیدی: اسناد و متون مالی، سیاق، کتابچه جمع و خرج همدان و قراگزلو، عبدالله علاءالملک.

Cite this article: Zandieyh, Hasan; Dastvan, Ahmad. (2022). The Review and Analysis of Financial Papers in the Qajar Era (Case Study: Revenue and Expenditure Instruction of Hamedan and Qaraguzlu in 1279 AH). Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). vol-1, Issue-1, 112-133.
<https://doi.org/10.22034/crtc.2022.344022.1008>

۳. (نویسنده مسوول) عضو هیئت علمی گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. zandieyh@ut.ac.ir

۴. گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (دانشجوی کارشناسی ارشد). ahmaddastvan69@gmail.com

۵. کتابچه مفاصا حساب جمع و خرج همدان و قراگزلو، تهران، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، شماره بازیابی، ۹۵۵۱.

مقدمه

اسناد مالی به‌عنوان یکی از منابع دست اول، در شناسایی تاریخ اقتصادی و اجتماعی هر کشور نقش مهمی دارند. کتابچه‌های سیاقی از این موارد به شمار می‌آیند که به دلیل رابطه مستقیمی که بین اثر و مؤثر برقرار می‌کنند، نسبت به دیگر منابع اقتصادی از ارجحیت بیشتری برخوردارند. این کتابچه‌های سیاقی انواع مختلف و گوناگونی را شامل می‌شوند، برخی از آنها مربوط به دخل و خرج ایالات و ولایات است و بخشی دیگر مربوط به درآمد و هزینه‌های کل کشور است. پژوهش و غور در اسناد به‌ویژه اسناد مالی، یکی از مهم‌ترین ضروریات است که باید پژوهشگران حوزه سندشناسی و مورخان به آن نگاه به خصوصی داشته باشند. این نکته به‌خاطر آن گفته شد که اکثر تحقیقات تاریخ اقتصادی فاقد بهره‌گیری از این دست کتابچه‌ها است. در صورتی که این اسناد می‌توانند زوایای پنهان زیادی از تاریخ اقتصادی ایران را آشکار کنند. کتابچه‌های سیاقی، بخشی از اسناد مالی هستند. این اسناد از جهت به‌کارگیری خط سیاق دشواری‌های زیادی برای پژوهشگران دارد اما از جهت دیگر تبیین و تحلیل تاریخ اقتصادی دوران قاجار بدون توجه به این اسناد گنگ و مبهم خواهد بود. با بررسی محتوایی و صوری این اسناد، می‌توان اطلاعات با ارزشی از تاریخ اقتصادی و اوضاع اجتماعی این دوره به دست آورد. با توجه به اهمیت گفته شده درباره این اسناد، سؤال اساسی این پژوهش آن است که ساختار محتوایی خصوصاً و نیز ساختار شکلی این اسناد چگونه است و مطالعه محتوایی این اسناد چه کمکی به فهم تاریخ اقتصاد دوره مذکور می‌کند؟ بر این اساس، پژوهش حاضر در نظر دارد تا در مرحله اول به استنساخ کتابچه و در مرحله بعد به بررسی محتوایی این اسناد بپردازد. لازم به ذکر است که در این پژوهش کتابچه سیاقی به‌عنوان پایه و اساس تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است.

ضرورت تحقیق

پرسش از ضرورت استفاده از کتابچه‌های سیاقی در پژوهش‌های تاریخی یکی از مهم‌ترین مباحثی است که باید به آن توجه ویژه کرد. این مقاله در پی بررسی محتوایی کتابچه سیاقی و بررسی آماری از آن می‌باشد.

اهداف طرح و سؤالات تحقیق

جهت پرداختن به کتابچه‌های مالیاتی این سؤال مطرح شد که: کتابچه‌های مالیاتی همدان و قراغزلو مشتمل بر چه عواید، هزینه‌ها و اطلاعات اقتصادی است و چه کمکی به فهم تاریخ دیوانی و اقتصادی منطقه می‌کند؟ با بررسی مقدماتی این فرضیه طرح شد که میان شیوه جمع و خرج مالیات با ساختار سیاسی و اجتماعی عصر قاجار رابطه دوسویه‌ای برقرار بود، توزیع و اختصاص درآمدهای مالیاتی به افراد و گروه‌های مختلف، حاکی از اهمیت نقش و پایگاه اجتماعی آنان در نزد نظام قاجاری است.

پیشینه پژوهش

با وجود تعداد بسیار زیاد اسناد و کتابچه‌های سیاقی، تا کنون فقط چند کتاب و مقاله در این زمینه منتشر شده است و کماکان کمبود پژوهش‌های مفصل و جامع، در این رابطه احساس می‌شود. در اینجا به معرفی چند مقاله که به موضوع این پژوهش ارتباط دارد، اشاره می‌شود:

«کتابچه خالصه‌جات انبار ذخیره به خط سیاق (۱۳۰۶ ه.ق)»^۶، «کتابچه مواجب و سیورسات اطباء و جراحان فوج ظل السلطان»^۷، «بازخوانی کتابچه جمع و خرج حکومتی ظل السلطان (خوزستان و بختیاری) ۱۳۰۳ ق به خط سیاق»^۸، «بازخوانی کتابچه جمع و خرج ولایات ایران در عصر ناصری»^۹، «مالیات و هزینه‌های ولایات در دوره قاجاریه: کتابچه دستورالعمل جمع و خرج بسطام و شاهرود (۱۲۹۴-۱۲۹۵ ه)»^{۱۰}، «بررسی و بازخوانی کتابچه جمع و خرج منطقه فال و اسیر و علامرودشت و گله دار (۱۳۰۵ ق)»^{۱۱}، «بازخوانی کتابچه جمع و خرج غله اصفهان (۱۳۰۳ ق)»^{۱۲}

اشتراک پژوهش پیش رو با تحقیقاتی که در فوق ذکر شدند، در آن است که به بازخوانی کتابچه‌های سیاقی پرداخته است، هر چند که نویسندگان مقاله بر خلاف این مقالات از آوردن صرف بازخوانی سیاق اجتناب کرده‌اند. اما تفاوت نوشتار حاضر در آن است که تنها به بازخوانی کتابچه‌های مالیاتی بسنده ننموده بلکه سعی در پردازش و تحلیل کتابچه‌های مالیاتی دارد.

روش تحقیق

روش پژوهش در این تحقیق، توصیفی-تحلیلی و با رویکرد مطالعه اسناد است. ابتدا کتابچه سیاقی مورد استنساخ و سپس از منابع برای تحلیل محتوایی این اسناد استفاده شده است. همچنین تحلیلی که در این پژوهش بیان شده است مبتنی بر آمار و ارقامی بوده است که از این اسناد مستخرج شده است.

۶. اسدالله عبدلی آشتیانی، پیام بهارستان / ۲۵، س ۶، ش ۲۱ / پاییز ۱۳۹۲.

۷. اسدالله عبدلی آشتیانی، پیام بهارستان / ۲۵، س ۵، ش ۱۹ / بهار ۱۳۹۲.

۸. محسن روستایی، گنجینه اسناد، پاییز و زمستان ۱۳۸۱، شماره ۴۷ و ۴۸.

۹. محسن روستایی و اسدالله عبدلی آشتیانی، پیام بهارستان / ۲۵، س ۵، ش ۱۸ / زمستان ۱۳۹۱.

۱۰. محمد علی کاظم بیگی و مصطفی سید حسینی، تاریخ و تمدن اسلامی، سال هفتم، شماره سیزدهم، بهار

و تابستان ۱۳۹۰.

۱۱. محمد جمالو و مصطفی ابراهیمی، پیام بهارستان، / ۲۵، س ۶، ش ۲۲، زمستان ۱۳۹۲.

۱۲. محمد جمالو و مریم صدیقی، پیام بهارستان، / ۵۲، س ۸، ش ۲۶، پاییز و زمستان ۱۳۹۴.

شیوه جمع‌آوری مالیات در دوره قاجار

ساختار تشکیلات اداری و مالی دوره قاجار به علاوه بر آن که ادامه نظام دیوانی و مالی دوران صفویه بود، خود تابعی از مقتضیات جامعه عصر قاجار هم قلمداد می‌شد (دهلوی، ۱۳۸۲: ۵). در دوره قاجار به پیش از دوران ناصری، اداره امور مالیاتی کشور زیر نظر مستوفی الممالک بود.^{۱۳} او تحت نظر صدراعظم انجام وظیفه می‌کرد و عملاً وزیر دارایی محسوب می‌شد. مالیات‌ها در این دوره به وسیله والیان، حکام و کدخداها وصول می‌شد. (ورهرام، ۱۳۸۵: ۹۳). اما در دوران ناصری و به خصوص بعد از مشروطیت، تغییراتی در نظام مالیاتی کشور به وجود آمد. به این صورت که حوزه‌های مالیاتی در سراسر کشور شکل گرفت که هر یک، زیر نظر یک مستوفی^{۱۴} اداره می‌شد. این مستوفیان، هم چون مستوفیان مرکز، تابع مستوفی الممالک بودند (گرمودی، ۱۳۷۰: ۹۹). مستوفیان که سنگینی امور اقتصادی و مالی دوران قاجار بر دوش آنها بود، وظایف گوناگونی داشتند، شناسایی منابع درآمد، تخمین، گردآوری مالیات‌ها، چگونگی مصرف درآمد و تنظیم بودجه و تصدی وصول، از مهم‌ترین وظایف آنها بود. (کاظم بیگی و حسینی، ۱۳۹۰: ۱۳۱ و مالکم، ۱۳۶۲: ۲/۲۲۲). مستوفی برای ایفای این وظایف چهار دفتر در اختیار داشت که همگی به خط سیاق^{۱۵} تحریر می‌یافت، هر یک از این دفاتر برای حل و فصل امور مالی دولت حیاتی بود:

دفتر جزو جمع: در این دفتر اسامی ایالات و ولایات کشور نوشته و ضبط می‌گردید و در ذیل این اسامی به ترتیب، بلوکات، نواحی، دهات و در آخر اسامی ثبت می‌شد که میزان مالیات آنها تشخیص داده شود. طی این فرایند، اگر دهات تازه‌ای پیدا و یا دهات یا بلوکی خراب می‌گردید، به ترتیب مالیات جدیدی برقرار و یا مالیات کلاً بخشیده یا تخفیف داده می‌شد (مستوفی، بی‌تا: ۴۲۲/۱).

دفتر دستورالعمل: مستوفیان برای هر یک از ولایات خود هر ساله دستورالعملی (بودجه‌ای) ترتیب می‌دادند. جمع این دستورالعمل، خلاصه دفتر جزو جمع ولایت و خرج آن مصارف محلی مانند جیره و مواجب افواج و کارکنان محلی بود. بعد از این جمع و خرج اولیه، مبلغی باقی می‌ماند که صرف مصارف این ولایت می‌گردید. از این جمع و خرج ثانی هم تفاوتی

۱۳. رئیس طبقه مستوفیان، مستوفی الممالک نام داشت (نظام السلطنه مافی، ۱۳۶۲: ۳۴۶).

۱۴. به محاسب امور مالی و مالیاتی کشور یا یک ایالت مستوفی گفته می‌شد (میراحمدی، ۱۳۶۸: ۲۳۹).

۱۵. سیاق علم و شیوه‌ای است از عدد نویسی رمزگونه، برای ثبت و آگاهی از ارقام نقدی (پول) و جنسی (اوزان کالا) که به واسطه دانستن آن، مجهولات ارقام از نقد و جنس معلوم می‌شود. تمامی درآمدها و هزینه‌های جاری در جامعه با این ارقام توسط اشخاص، کسبه، تجار و مأموران در دیوان‌های محاسبه ثبت می‌گردید و ممیزان و حساب‌رسانان زیر نظر مستوفیان، بر دخل و خرج این درآمدها و هزینه‌ها نظارت داشتند (صفی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۹ و خلاصه سیاق: ۴).

پیدا می‌شد که باقی تحت دستورالعمل موسوم بود (مستوفی، همانجا). مستوفی همچنین مکلف بود بعد از تنظیم کتابچه دستورالعمل، آن را در اوایل سال به وزیر بقایا^{۱۶} تسلیم کند (مصدق، ۱۳۵۸: ۳۲).

دفتر آوارجه: دفتری بود که اصول ابواب المال یا اخراجات را می‌نوشتند و بعد بر اساس ولایت یا منطقه‌ای که در آن جمع و خرج نوشته شده بود، باقی مال و تتمه خرج را طبق اصولی که ضبط شده بود، در ذیل آن می‌نوشتند (آملی، ۱۳۷۷ق، ص ۳۲۵). این دفتر شامل ابواب المال و ارباب التحاویل و التحاصیل بود. ابواب المال شامل درآمدهای محصولات و مستغلات^{۱۷} می‌شد (علم سیاق: ۶۷)، ارباب التحاویل و التحاصیل هم اشاره به تحویلداران و تحصیلدارانی بود که در دیوان، وظیفه جمع آوری وجوهات و درآمدها را داشتند.

دفتر محاسبه: هر سال بعد از ختم دوره عمل باید محاسبه سال قبل صاحب‌جمعان رسیدگی می‌شد، مستوفی وظیفه داشت حساب سال قبل قلمرو خود را از حاکم بخواهد، حاکم نیز تمام قبوض و اسناد خرج حساب خود را به مستوفی می‌داد (مصدق، همان: ۳۳). جمع این محاسبه، همان مبلغ جمع دستورالعمل بود. خرج این جمع نیز همان مخارج دستورالعملی و قبض‌های رسید وجه باقی دستورالعملی به خزانه‌دار بود (مستوفی، همان: ۴۲۳). بعد از اتمام این کار، مستوفی محاسبه نوشته حاضر را به دفترخانه می‌برد تا رسیدگی نهایی انجام شود. مستوفی ضابط اسناد خرج در این رسیدگی شرکت می‌کرد و در ذیل کتابچه این محاسبه به صحت محاسبه و تحویل گرفتن اسناد خرج را تصدیق می‌نمود. این افراد به مستوفیان پای سند معروف بودند، عده آنها که معمولاً بیش از دو سه نفر نبود، بروات و فرمان‌ها را قبل از مهر صدراعظم و صحه شاه، ثبت و مهر می‌کردند. این کتابچه سپس به امضای مستوفی الممالک و صدراعظم و در آخر به صحه شاه می‌رسید (همانجا). مصدق، همان: ۳۳). پس دفتری که حاوی سواد محاسبه سال‌های گذشته هر ولایت بود، به دفتر محاسبه موسوم بود.

دفتر اول و چهارم هر ولایت برای مستوفی آن ولایت از لوازم محسوب می‌شد. آن دو دفتر دیگر برای مستوفیانی که در رسیدگی نهایی محاسبه‌ها شرکت داشتند، لازم بود.

کاغذ نسخه‌های خطی

از جمله ویژگی‌های مهم ظاهری اسناد مالی که در واقع بستر دیگر ویژگی ظاهری این اسناد می‌باشد کاغذ است. واژه عربی کاغذ از کلمه فارسی کاغج یا کاغذ گرفته شده است، اما هنوز دانشمندان درباره ریشه این کلمه به توافق قطعی نرسیده‌اند. کورکیس عواد حدس زده که کاغذ کلمه‌ای چینی است (عواد، ۱۳۲۴: ۱۰۵). ایرج افشار در کتاب کاغذ در

۱۶. شخصی بود که وظیفه داشت کتابچه‌های دستورالعمل هر ایالت و ولایت را قبل از شروع هر سال از مستوفی محل بگیرد و به وزیر مالیه تسلیم کند. او همچنین حساب هر والی را با اسناد خرج مربوط به آن گرفته، برای تنظیم مفاصا حساب تحویل مستوفی می‌داد (مصدق، همان: ۳۵).

۱۷. آنچه از محصول زمین و از قبیل آن به دست آید. مستغلات شامل دو نوع دیوانی و خاصه بود.

زندگی و فرهنگ ایرانی، ریشه کاغذ را ترکی می‌داند (افشار، ۱۳۹۰: ۲۸). به هر حال صنعت کاغذ و تهیه و تولید آن در بین مسلمانان وجود نداشت. این صنعت در چین به وجود آمد و چینیان نخستین مردمانی بودند که کاغذ را اختراع کردند. اختراع کاغذ را به شخصی به نام تسای لون (۱۰۵ق) نسبت می‌دهند.

ضخامت کاغذ، خوب و درخشان و شفاف بودن آن، در میان نسخه نویسان تا سده نهم هجری، از ویژگی‌های کاغذ خوب بوده است. اما در ایران روزگار صفویه، بازار وراقان کساد شد و کارخانه‌های کاغذ از رونق افتاد و در عهد قاجاریه هیچ نوع کاغذ مهمی در ایران ساخته نمی‌شد (مایل هروی، ۱۳۹۳: ۲۵۱). در واقع دوره قاجار، اوج رواج کاغذ بتی بود که معمولاً برای نگارش اسناد یکبار مصرف مثل یادداشت‌ها و رقعات از کاغذ تنک و ظریف موسوم به حریر و کاغذ مشق و برای اسناد مهم‌تر از کاغذهای رنگارنگ ماشینی استفاده می‌کردند (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۵). این کاغذهای خارجی اغلب نخودی، نیلی و به ندرت سفید رنگ و منقش به واترمارک بودند. این کاغذها بیشتر از لندن، بمبئی، روسیه و عثمانی به ایران ارسال می‌شد. گفتنی است که کاغذ این کتابچه سیاقی زرد رنگ (نخودی) می‌باشد.

خط سیاق

سیاق واژه‌ای است مستعمل در عربی و فارسی به معنی آیین، رویه، اسلوب و روش، اسلوب سخن و طرز جمله‌بندی است. در تداول زبان عربی معنی صدق زن (مهریه زن) هم دارد (فروغی اصفهانی، ۱۳۷۸: ۱۳). اما در زبان فارسی و در بازسازی ساخت آوایی تاریخی آن به صورت «سایاگ» بوده است (روستایی، ۱۳۹۵: ۵۲۸). این واژه در متون اوستایی به معنی شمار آمده است. تفرشی، دبیر قاجار، در کتاب خلاصه‌السیاق، سیاق را علمی دانسته که با دانستن آن «مجهولات ارقام از نقد و جنس» معلوم می‌شود (تفرشی، ۴).

این خط که به طور معمول بخش اعظمی از مکتوبات تاریخی، ادبی، کتابچه‌های مالی و نسخه‌های خطی را به خود اختصاص می‌دهد، روشی است از عددنویسی و حسابداری و نیز ثبت محاسبات دیوانی و تجاری که قرون متمادی در ایران متداول بود و از قرن چهارم به بعد به طور جدی در متون دیوانی راه یافت و تا اواخر دوره قاجار، یگانه وسیله متعارف کار بازرگانان و منشیان و مترسلان و مستوفیان بود که می‌خواستند ارقامی را ثبت و ضبط کنند (فروغی اصفهانی، همان: ۱۴). محسن روستایی درباره قدیمی‌ترین مأخذی که لفظ سیاق در آن به کار رفته می‌نویسد:

«شاید قدیمی‌ترین مأخذی که علی‌الظاهر لفظ سیاق در معنای ثبت ارقام در آن به کار رفته، کتاب الفهرست ابن‌الندیم بغدادی بوده است (۳۷۷ه.ق) و در قرن پنجم هجری، ناصر خسرو قبادیانی، در سفرنامه خود به هنگام دیدارش با استاد علی نسایی، شاگرد این سینا نوشته است ... با قدری تأمل از قول بوعلی سینا گفته شده است. «چیزی از سیاق نمی‌دانم». ظاهراً دانشمندان ریاضی عنایتی به فن سیاق نداشته و آن را وسیله ضبط محاسبات روزانه و کاسب‌کارانه می‌دانسته‌اند.» (روستایی، ۱۳۹۵: ۵۳۰).

در واقع محرران، این بخش از سند را که بسیار با اهمیت و حساس بود، با حواس کامل پیاده می‌کردند. به طوری که عموماً عاری از حک و اصلاح بود. در اسناد دوره قاجاریه، همانند دوره صفویه، به طور همزمان حروف نویسی و سیاق‌نویسی رواج داشت. علت رواج این شیوه ناشی از وسواس و دقت به‌منظور پیشگیری از جعل و دخل و تصرف در اسامی، مقادیر، و تاریخ تحریر متن سند بوده است (رضایی، همان: ۵۳).

مرگب

یکی دیگر از جنبه‌های ظاهری کتابچه‌های سیاقی مرکبی است که با آن، سند نوشته شده است. رنگ مرکب اکثر این اسناد به رنگ مشکی است، هرچند که رنگ و کیفیت این مرکب‌ها با توجه به ایالتی که این اسناد نوشته می‌شد متغیر بود. برای مثال کتابچه‌های سیاقی مربوط به تهران یا اصفهان معمولاً با مرکب و کاغذ با کیفیت‌تری تدوین می‌شد.

منطقه همدان و تحولات آن

همدان همواره در طول تاریخ شاهد تحولات چشمگیری در ساختار اقتصادی و بازرگانی خود بوده است. این تحولات برآیند شاخص‌های مختلفی چون وجود کاروان‌سراهای متعدد، وضعیت اقلیمی مناسب، موقعیت سوق‌الجیشی و قرارگرفتن در مسیر تجاری است. کاروان‌سراهای بزرگ و بازارهای سرپوشیده متعدد و طولانی باقی‌مانده، همه از رونق تجاری و اقتصادی این شهر حکایت دارد. جکسون تعداد کاروان‌سراهای همدان در زمان خود را «بیش از پنجاه» می‌داند و از تأثیر این کاروان‌سراها در جنب و جوش بازرگانی و تجارت همدان سخن می‌گوید (جکسون، ۱۳۶۹: ۱۷۲، گروته، ۱۳۶۹: ۱۸۳). جان ویشارد نیز در توصیف جایگاه اقتصادی و بازرگانی آن تصریح نموده: «شهری پر داد و ستد و تجاری است، مرکز توزیع کالا به تمام قسمت‌های کردستان است، که در جهت غربی جنوب آن قرار دارد. همچنین، بازار عمده و مهمی است برای قبایل مختلف لرستان.» (ویشارد، ۱۳۶۳: ۱۳۹).

در دوره قاجار با توجه به اشارات سیاحان خارجی می‌توان دریافت که مسیر اصلی تهران به کربلا و بغداد و برعکس، بغداد به تهران، از داخل این ولایت عبور می‌کرده است (ملازاده و محمدی، ۱۳۷۹: ۲۳۸). پولاک می‌نویسد: «راه تهران به بغداد و کربلا از طریق همدان و کرمانشاه» یک شاهراه در این کشور است (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۰۹). کرزن نیز «کرمانشاه و همدان را دو حاکم‌نشین منطقه‌ای پرجمعیت و مرکز توزیع کالاهای تجاری» می‌داند (کرزن، ۱۳۷۳: ۶۸۶/۲). جیمز موریه نیز همدان را از شاهراه‌های بازرگانی شمال برای سوداگری با بغداد از راه کرمانشاه بر می‌شمرد (موریه، ۱۳۸۶: ۳۰۹). هاینریش بروکشن در خصوص راه‌های تجاری همدان آورده است: «همدان چون محل تلاقی چند راه تجاری بزرگ است، نسبت به اصفهان اهمیت بیشتری دارد، راه تجاری بغداد به تهران، از همدان می‌گذرد و راه دیگری نیز از آن به مرز ترکیه می‌پیوندد» (بروکشن، ۱۳۶۷: ۲/۳۲۶). همچنین باید اشاره کرد که از شهر همدان مایحتاج دیگر ولایات و ایالت‌های مجاور تأمین

می‌شده است و این شهر احتیاجی به تأمین مایحتاج خود از سایر مناطق خصوصاً بغداد نداشته است (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۱۹۷).

در دوره قاجاریه، همدان از ولایت‌های حاصلخیز ایران به شمار می‌آمد (پولاک، همان: ۳۵۸). در همین دوره، برخی دیگر از سیاحان نیز به فراوانی برنج و انواع حبوبات مرغوب این منطقه اشاره کرده‌اند. مثلاً اولیویه می‌نویسد: «توقف سلاطین در همدان به واسطه اعتدال هوا و سلامتی آن و کثرت میوه و فراوانی محصولات، بیشتر بود. این محل بهترین میوه و نیکوترین گل‌ها و بسیاری آب‌ها و فراوانی برنج و سایر حبوبات را داراست» (اولیویه، ۱۳۷۱: ۵۰-۵۱). از دیگر محصولات صادراتی همدان می‌توان به انواع لباس، زعفران، اقسام زنبیل‌ها، پوست روباه و سمور، پنیر و... که از همدان به سایر مناطق دیگر ارسال می‌شدند، اشاره کرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸: ۲۰۹۸/۴). همچنین می‌توان از کشت انواع محصولات از جمله گندم، جو، سبزی و خشخاش در این ولایت نام برد (جکسن، همان: ۱۷۲). اما شاید مهم‌ترین صنایع همدان، صنعت چرم‌سازی باشد. جکسون در رابطه با صنعت چرم‌سازی همدان نوشته است: «از جمله کالاهای بازرگانی اجناس چرمی را باید نام برد، زیرا همدان شهر دباغخانه هاست و همدانیان در ساختن و پرداختن و عمل آوردن پوست گاو و گوسفند و ساختن اشیای مفید و اجناس تجملی بسیار شهره‌اند» (همانجا).

جدول شماره (۱)

دستگاه پولی ایران در عصر قاجار، (شهبازی فراهانی، ۱۰۱-۷۴؛ پورشافعی، ۵۴-۵۳).

واحد پول	وزن و مقدار	جنس
پول	سکه عام و کم بها، پول سیاه	مس
شاهی	۵۰ دینار یا دو پول	مس-نیکل
صنار	صد دینار، دو شاهی	نقره-مس
عباسی	یک مثقال یا ۴/۶۴ گرم بود. چهار شاهی، ۲۰۰ دینار	زر-مس
قران	هزار دینار	نقره
تومان	ده هزار دینار	نقره

جدول شماره (۲)

جدول وزنی ایران در عصر قاجار، (جمالزاده، ۱۶۷؛ فلور، ۹۵-۶۳؛ عیسوی، ۶۱۵-۶۱۴)

نام واحد	مقدار	مورد استفاده
گندم یا جو	۰/۰۴۸ گرم	دارو
نخود	۰/۱۹۲ گرم	دارو و مقادیر کم
قیراط	یک بیسم مثقال یا ۰/۲ گرم	سنگ‌های قیمتی
مثقال	۲۴ نخود یا ۴/۶۳۵ گرم یا ۹۶ جو	سنگ‌های قیمتی و دواجات
سیر	۱۶ مثقال تقریباً ۷۴ گرم	
چارک	۱۰ سیر یا حدود ۷۳۸/۲۸ گرم	
من تبریز (باتمان)	۴ چارک تقریباً ۲/۹۵۰ کیلوگرم	وزن رسمی گمرک، فروشندگان
خروار	۱۰۰ من تقریباً ۲۹۴/۹۱۲ کیلوگرم	برای بارهای بزرگ و خرمن و مالیات جنسی

تحلیل کتابچه‌های سیاقی

در دوره قاجار منبع اصلی درآمد حکومت از مالیات ارضی بود که به دو صورت نقدی و جنسی اخذ می‌شد. در قرن سیزدهم هجری مقدار مالیات ارضی یک دهم محصول بود اما در عصر فتحعلی شاه به دو برابر رسید. این رقم در زمان ناصرالدین شاه تا حدود ۴۰٪ افزایش یافت (کاظم بیگی و سید حسینی، همان: ۱۳۴). مالیات و دریافتی از همدان از قرن سیزدهم و چهاردهم هجری به سبب اوضاع سیاسی کشور، تغییراتی که در اقتصاد کشور به وجود آمد و همچنین تحولات اقتصاد محلی همدان دستخوش تغییر بود. برای مثال مجموع مالیات همدان و قراقرلو در سال ۱۲۷۹ ق/۱۸۶۳ م، ۶۱۴۱۰ تومان و در سال ۱۳۰۳ ق/۱۸۸۶ م به ۶۷۳۶۳ تومان افزایش یافت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴: ۱/۳۲۸). این روند صعودی همچنان ادامه داشت و در سال‌های ۱۳۰۴ ق/۱۸۸۸ م و ۱۳۰۶ ق/۱۸۸۹ م به ترتیب به ۷۳۹۷۱ و ۶۷۵۲۶ تومان رسید. این افزایش درآمد عوامل مختلفی داشت. یکی از آنها تعمیر و بازسازی زیربنای شهر همدان در سال ۱۲۸۲ ق بود

۱۸. کتابچه مفاصا حساب ایت نیل همدان و قراقرلو ابوابجمعی شاهزاده احمد میرزا عضالدوله، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، شماره دستیابی ۹۱۶۰.

۱۹. کتابچه جمع و خرج مفاصا حساب سیچقان نیل ۱۳۰۶ ق همدان و قراقرلو، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، شماره دستیابی ۹۱۶۲.

(اعتماد السلطنه، ۱۳۶۸: ۱۴۹۱/۳). این بازسازی خود عاملی شد برای حکمرانی سلطان احمد میرزا عضدالدوله در همدان که از سال ۱۳۰۳ تا ۱۳۰۵ ق حاکم آنجا بود. در دوره مشروطه و در پی اصلاحات در تشکیلات مالیه و الغای تیول و افزودن تفاوت عمل به اصل مالیات ارضی و نیز اعاده نظم، درآمد دولت افزایش یافت (کاظم بیگی و سید حسینی، همان: ۱۳۵). در این باره با وجود پاره‌ای تغییرات و تعدیل باز هم بودجه دولت مقداری کسری داشت. «بخشی از این عدم موازنه از رشد هزینه ادارات دولتی ناشی می‌شد که خود نتیجه تغییرات در نحوه کشورداری و سیاست تمرکز نظام جدید بود» (کاظم بیگی و سید حسینی، همان: ۱۳۶). با بررسی‌های صورت گرفته و تحلیل آماری و محتوایی کتابچه (جدول شماره ۳) معلوم گردید که مخارج دولت در همدان در سال ۱۲۷۹ ق حدود ۲۵ هزار تومان بیشتر از عایدات آن بود. این کسری علل مختلفی داشت؛ قحطی، جنگ و بروز ناامنی از جمله عوامل این کسری بود. به هر حال در سال ۱۲۷۹ ق، همدان ۱۳۴/۲۴۶ تومان درآمد نقدی و ۱۸۰۲۹ خروار عواید جنسی داشت. در این سال خرج ایالت همدان ۱۵۸۷۶۵ تومان و و میزان مخارج جنسی نیز ۸۱۲۵ خروار بود. همچنین با محاسبه‌های انجام شده این کتابچه به دست آمد که ۳۲٪ هزینه‌ها صرف قشون، ۲۶٪ صرف مواجب و مصارف دیوانی و استصوابی، ۲/۶٪ صرف مستمری‌ها و مقرری‌ها و ۹/۳٪ صرف مخارج ولایتی شده است. هزینه‌های اختصاص یافته برای قشون شامل نگاهداری توپچیان، تفنگداران، زنبورکچیان، فوج سواره و پیاده و غلام پیشخدمتان بود. مصارف و مواجب دیوانی و استصوابی حکومت بیشترین هزینه را برای حکومت داشت. این هزینه‌ها شامل دیوانیان، مستوفیان و امرای نظام بود. حکمرانی شاهزادگان قاجار در ایالات و ولایات، تأثیر بسیاری بر استحکام مبانی سلطنت قاجار داشت. البته درجه نفوذ و قدرت آنان هم تابع قدرت شاه بود و طبعاً آنها در راه تحکیم اساس سلطنت می‌کوشیدند. شاید بتوان گفت دوام سلطنت قاجار تا حدودی نتیجه همین روش حکمرانی خانوادگی بود. در واقع تمامی ولایات ایران در دست شاهزادگان و خانواده‌های قاجار بود، هرکدام از این شاهزادگان، فرزندان و اقوام نزدیک به خود را به حکومت ولایات کوچک‌تری و حتی دهات فرستاده بودند (باستانی پاریزی، ۱۳۵۵: ۳۴). مستمری اهل ولایت ۲۴/۳٪ هزینه‌ها را به خود اختصاص داده بود. این مستمری‌ها به شاهزادگان، خوانین، تیول‌داران و مالکان خرد و کلان تعلق داشت. در همدان این تیول‌داران را عمدتاً خوانین قراغزلو و علما تشکیل می‌دادند که در دوره قاجاریه از نفوذ بسیار زیادی برخوردار بودند. در واقع می‌توان آنان را قدرت اصلی و ثابت همدان در دوره قاجاریه دانست. خاندان قراغزلو به سه تیره مختلف تقسیم می‌شدند: عاشق‌لو، حاجیلو، ازبک‌لو. خوانین قراغزلو دارای املاک گسترده‌ای در سطح منطقه بودند. این اراضی در نواحی بهار، کبودر آهنگ، رزن و روستاهای دیگر اطراف همدان قرار داشت. قدرت اقتصادی آنان به اندازه‌ای بود که به راحتی می‌توانستند شهر همدان و نواحی اطراف آن را دچار قحطی و بحران اقتصادی نمایند (شرفی صفا، ۱۳۹۲: ۲۷). در نهایت ۳/۲٪ هزینه‌ها خرج تعمیر چاپارخانه و نیز صرف تعزیه‌داری برای خامس آل عبا شده است.

(جدول شماره ۳)

صورت درآمد ایالت همدان در سال ۱۳۷۹ ق

جنسی (گندم، جو، غله، کاه) (خروار، من، سیر)	نقدی (تومان، دینار، قران)	عایدات (درآمدها) ولایت همدان ۱۳۷۹ ق
۷۳۳۱ خ و ۴۷ من (۴۰/۶٪)	۶۱۴۱۰ ت و ۱۴۰ د (۴۵/۷٪)	مفرده (کل مالیات)
۳۵ خ (۰/۱٪)	۲۷۳۹۰ ت و ۹۵۰۰ د (۲۰/۴٪)	بابت وجوهات و اصناف و مستغلات
۶۳۳۶ خ و ۵۶ من (۳۵/۱٪)	۲۳۷۵۱ ت و ۷۸۰۰ د (۱۷/۷٪)	بلوکات
۹۶۷ خ و ۸۱ من (۵/۳٪)	۳۲۳۴ ت و ۶۵۸۵ د (۲/۴٪)	بابت دروب و توابع
۱۸۰۲۹ خ و ۸۴ من	۱۳۴۲۴۶ ت و ۴۰۲۵ د	جمع کل

(جدول شماره ۴)

صورت هزینه ایالت همدان در سال ۱۳۷۹ ق

جنسی (گندم، جو، غله، کاه) (خروار، من، سیر)	نقدی (تومان، دینار، قران)	مخارج ولایت همدان ۱۳۷۹ ق
۳۶۹۶ خ و ۱۸۴ من ک ۸۰ س (۵۱٪/۸)	۲۹۷۳۹ ت و ۶۹۱۳ د (۲۲/۷٪)	مصارف دیوانی
۲۴ خ (۰٪)	۲۴۵۹ ت و ۳۱۳۳ د (۱/۸٪)	سرکاران
-----	۱۰۰۰ ت (۰/۷٪)	موجب
۱۰۲ خ و ۳۷ من (۱/۴٪)	۱۰۰۵ ت و ۸۴۰۷ د (۰/۷٪)	مدد معاش
۵۰ خ و ۱۳۶ من (۰/۷٪)	۴۲۵۰ ت (۳/۲٪)	صرف تعزیه داری
۹۰ خ و ۹۲ من (۱/۲٪)	۶۱۵۳ ت و ۷۴۵۰ د (۴/۷٪)	شاهزاده گان
۸۸ خ و ۶۰ من (۱/۲٪)	۶۵۶ ت و ۳۳۰۰ د (۰/۵٪)	خوانین
۲۴ خ (۰٪)	۲۱۶۹۹ ت و ۲۹۶۹ د (۱۶/۵٪)	عالیشان
۲۴ خ (۰٪)	۲۱۶۵۳ ت و ۶۹۳۳ د (۱۶/۵٪)	اهل نظام
-----	۴۵ ت و ۶۰۳۹ د (۰٪)	خارج نظام
-----	۱۲۲۲۷ ت و ۶۵۹۲ د (۹/۳٪)	مخارج ولایتی
۱۲۱۷ خ و ۴۲ من و ۲ س (۱۷٪)	۳۴۸۲ ت و ۸۲۹۴ د (۲/۶٪)	تیول
-----	۲۴۰۹ ت و ۵ قران (۱/۸٪)	استصوابی

مطالعات

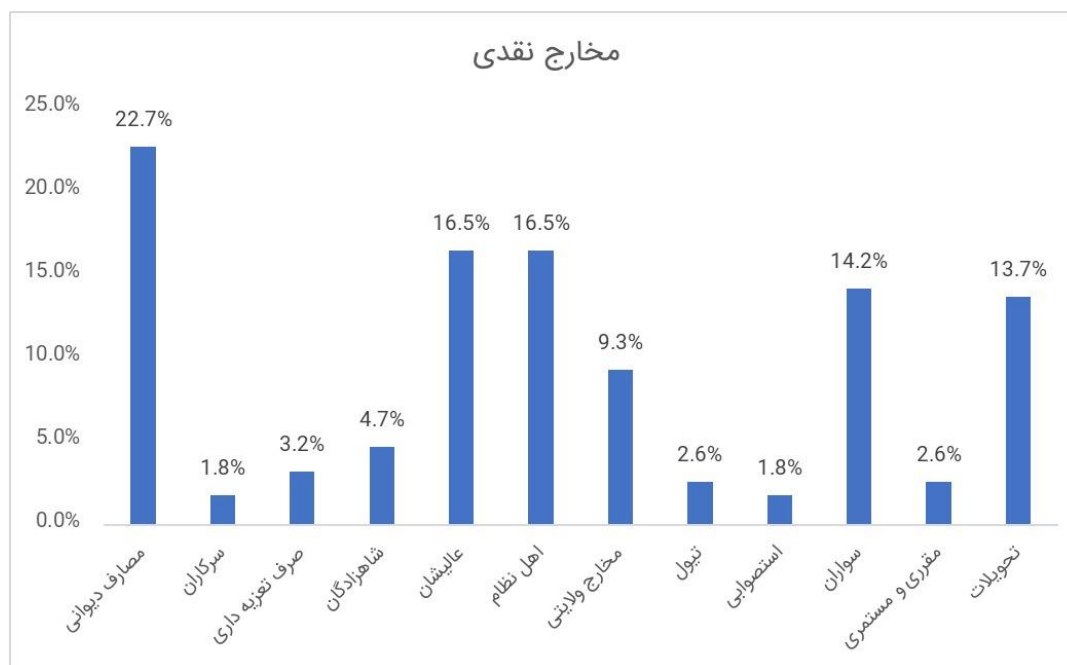
مقالات علمی

اخبار و گزارشها

مقرری و مستمری	۳۴۸۸ ت و ۳۸۲۸ د (۲/۶٪)	۲۱۲ خ و ۳ من و ۱۰ س (۰/۳٪)
غلام پیشخدمتان	۱۵۰ ت (۰/۱٪)	-----
سربازان	۵۱۵ ت و ۳۵۰۰ د (۰/۴٪)	-----
توپچیان	۴۷۴ ت (۰/۳٪)	-----
زنبورکچیان	۵۱ ت و ۷ قران (۰٪)	-----
سواران	۱۸۶۷۹ ت و ۲۵۰ د (۱۴/۲٪)	-----
برات	۷۶۶ ت و ۲۱۷۵ د (۰/۵٪)	۱۵۹۴ خ و ۸۰ من
تحويلات	۱۸۴۵۹ ت (۱۳/۷٪)	۳۳۵۹ خ (۱۸/۶٪)
جمع کل	۱۵۸۷۶۵ ت	۸۱۲۵ خ و ۳۴ من

(جدول شماره ۴)

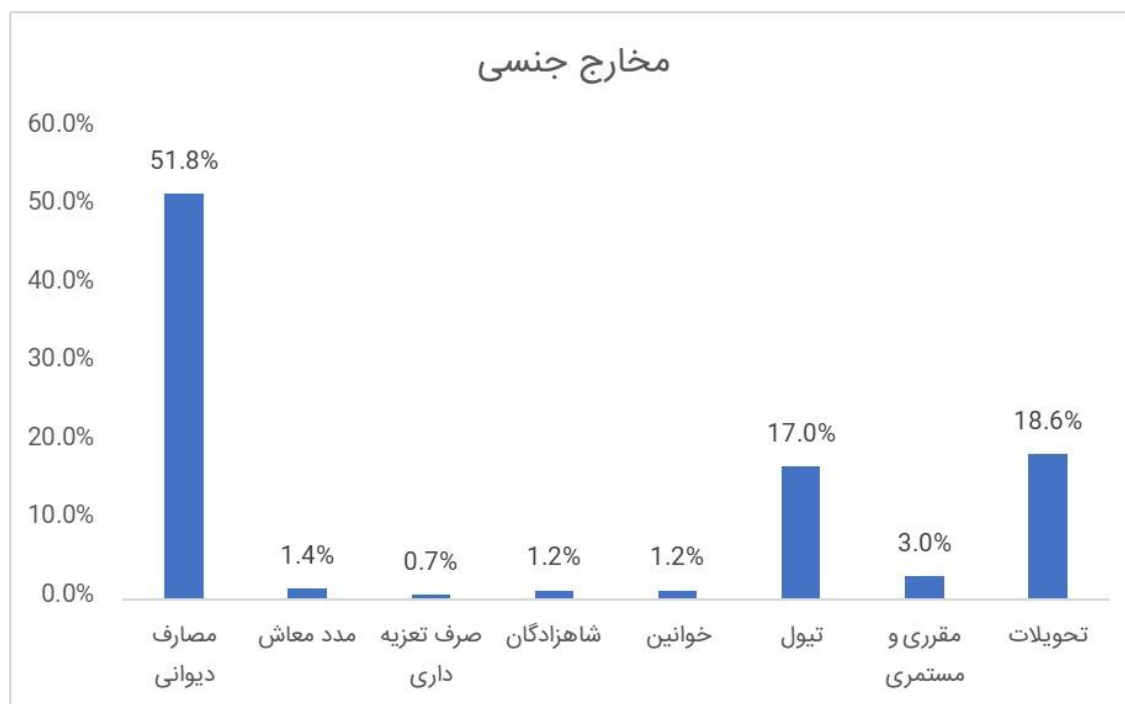
مخارج نقدی ایالت همدان در سال ۱۲۷۹ ق

(جدول شماره ۵)

مخارج جنسی ایالت همدان در سال ۱۳۷۹ ق

نتیجه گیری

کتابچه‌های سیاقی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین اسناد تاریخی، نقش مهمی در بازسازی و ترسیم تاریخ اجتماعی و اقتصادی مردم دارند. این متون که مطابق با ساختار دیوانی و فن استیفا تهیه می‌شده‌اند، به دلیل ماهیت اقتصادی که برآمده از جامعه عصر قاجار است، در زمره اسناد و منابع مالی قرار می‌گیرند. هرچند که از نظر اجتماعی و اقتصادی هم دارای اهمیت بسیاری هستند. این کتابچه‌ها اطلاعات فراوانی را درباره رجال، مشاغل، جغرافیای تاریخی، قشون و مسائل سندشناسی به خواننده ارائه می‌دهند. این کتابچه‌ها به‌عنوان آینه تمام‌نمای از تاریخ اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی هستند و تاریخ اقتصادی دوران قاجار بدون استفاده از این منابع که به‌صورت خط سیاق نوشته شده‌اند، ناقص و مبهم خواهد بود.

این کتابچه را از جنبه درآمدها، از حیث مصارف و هزینه‌ها و نیز داده‌های اجتماعی، می‌توان مورد تحلیل و ارزیابی قرار داد. از حیث درآمدهای حکومت باید گفت که مالیات به دو صورت نقدی و جنسی از مردم (دهقانان، روستاییان) دریافت می‌شد که همه آن‌ها به تفکیک نقد (تومان، دینار، قران)، نوع جنس (گندم، جو، شلتوک، ابریشم، کاه) و مقدار آن (خورار، من، سیر) مشخص شده‌اند. این درآمدها همان‌طور که گفته شد از مردمان عادی گرفته می‌شد و بزرگان، امرا، خونین، شاهزادگان و ... نه تنها هیچ مالیاتی نمی‌دادند، بلکه حکومت هزینه‌ای نیز به آنها پرداخت می‌کرد. اما هزینه‌های این کتابچه را می‌توان به چند دسته تقسیم نمود. **یک:** هزینه نگهداری قشون، که شامل توپچیان، تنگداران، غلامان

پیشخدمت، مستحفظین طرق و شوارع و افواج سواره و پیاده بود. دوم: هزینه حقوق و مزایای حاکمان و خوانین محلی و متولیان و امرا. سوم: هزینه مواجب دیوانی و استصوابی که شاهزادگان قاجاری را در بر می‌گرفت. چهارم: هزینه عمرانی، اجرایی و خدماتی که شامل حقوق مستوفیان (مصارف دیوانی) و مأمورین دفترخانه مبارکه و عملجات نقاره‌خانه، تعمیر چاپارخانه و تلگراف‌خانه، خرید کاه و هیمه، کرایه‌خانه و کرایه حمل غلات و صرف تعزیه‌داری اباعبدالله (ع) بود. پنجم: هزینه‌های اضافی و یا به اصطلاح تحمیلی بودند که شامل مقرری‌ها، حوالات و سیورسات‌های بدون حساب که به تعداد زیادی از افراد از جمله خوانین، تیول‌داران، مالکان و علما تعلق می‌گرفت و از محل درآمد ایالت پرداخت می‌گردید. تمام سعی حاکمان ایالات و ولایات آن بود که بتوانند توازنی بین دخل و خرج ایجاد نمایند، اما اکثر آنها با وجود هزینه‌های زیاد تحمیلی در این کار ناموفق بودند.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق‌الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

منابع

نسخه خطی

- محمد مهدی بن حاج محمد رضا، علم سیاق. کمام، شماره بازیابی ۶۵۴۳.

اسناد

- کتابچه جمع و خرج مفاصاحساب ایت ئیل ۱۳۰۵ همدان و قراغزلو، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، شماره بازیابی، ۹۱۶۰.

- کتابچه مفاصا حساب جمع و خرج مفاصا حساب سیچقان ئیل ۱۳۰۶ همدان و قراغزلو، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، شماره بازیابی، ۹۱۶۲.

- کتابچه مفاصا حساب جمع و خرج همدان و قراغزلو، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، شماره بازیابی، ۹۵۵۱.

کتب

- آملی، محمد بن محمود شمس الدین، نفایس الفنون فی عرایس العیون، تصحیح ابوالحسن شعرانی، تهران، کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۷۷ق.

- افشار، ایرج، کاغذ در زندگی و فرهنگ ایرانی، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۰.

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، مرآة البلدان، ج ۴، به تصحیح و کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸.

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، المآثر و الآثار، ج ۱، به کوشش ایرج افشار، تهران، اساطیر، ۱۳۷۴.

- اولیویه، گیوم آنتوان، تاریخ اجتماعی - سفرنامه اولیویه اقتصادی ایران در دوران آغازین عصر قاجار، ترجمه محمد طاهر میرزا، تصحیح و حواشی غلامرضا وهرام، تهران، اطلاعات، ۱۳۷۱.

- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم، تلاش آزادی، تهران، جاویدان، ۱۳۵۵.

- بروکشن، هاینریش، سفری به دربار سلطان صاحبقران، ج ۱ و ۲، ترجمه مهندس کردبچه، تهران، اطلاعات، ۱۳۶۷.

- پولاک، یاکوب ادوارد، سفرنامه پولاک: ایران و ایرانیان، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۸.

- پورشافعی، مجید، اقتصاد کوچه، گزارش پول ملی ایران، هزینه‌های زندگی و دستمزدها، تهران، گام نو، ۱۳۸۵.

- تاواریه، ژان باتیست، **سفرنامه تاواریه**، ترجمه ابوتراب نوری، با تجدیدنظر کلی و تصحیح حمید ارباب شیرانی، تهران، کتابخانه سنایی، ۱۳۳۶.
- جکسن، ابراهام ویلیام، **سفرنامه جکسن**، ترجمه منوچهر امیری، فریدون بدره ای، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۹.
- جمالزاده، محمدعلی، **گنج شایگان**، تهران، کتاب تهران، ۱۳۶۲.
- خلاصه السیاق (سنگی)، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، شماره بازیابی ۹۵۶۳-۶.
- رضایی، امید، **درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار**، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰.
- روستایی، محسن، **ادبیات تاریخی و دیوان سالاری ایران، عهد مغول تا سرآغاز دولت صفویه**، با تکیه بر متون نثر فارسی و اسناد مکتوب تاریخی و محوریت بررسی لغات و اصطلاحات دیوانی-اجتماعی و سندشناسی (قرن هفتم تا پایان قرن نهم هجری)، تهران، موسسه و انتشارات ندای تاریخ، ۱۳۹۵.
- سیفی قمی تفرشی، مرتضی، **نظم و نظمیة در دوره قاجاریه**، تهران، یساولی، ۱۳۶۲.
- شهبازی فراهانی، داریوش، **تاریخ سکه در دوران قاجاریه**، چاپ اول، تهران، بورک‌ی، ۱۳۸۰.
- صفی نژاد، جواد، **کوششی در آموزش خط سیاق**، جواد صفی نژاد، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۷.
- فروغی اصفهانی، محمد مهدی، **فروغستان**، به کوشش ایرج افشار، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۷۸.
- فلور، ویلم، **اوزان و مقیاس‌ها در عصر قاجار**، مترجم مصطفی نامداری منفرد، تهران، آبادبوم، ۱۳۹۱.
- عیسوی، چارلز، **تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار، ۱۳۳۲-۱۲۱۵ق)**، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نشر گستره، ۱۳۶۲.
- کرزن، جورج ناتانیل، **ایران و قضیه ایران**، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، ج ۱ و ۲، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳.
- گرمودی، میرزا فتاح، **کتاب روزنامه موسوم به چهار فصل (سفرنامه اولین هیئت سیاسی اعزامی ایران به با کشورهای اروپایی در زمان قاجاریه)**، تهران، انتشارات کتابخانه مستوفی، ۱۳۷۰.
- گروته، هوگو، **سفرنامه گروته**، ترجمه مجید جلیلود، تهران، مرکز، ۱۳۶۹.
- مالکم، سر جان، **تاریخ ایران**، ترجمه امیر اسماعیل حیرت، ج ۲، به کوشش سیفی قمی تفرشی و ابراهیم زند پور، تهران، فرهنگسرا، ۱۳۶۲.
- مایل هروی، نجیب، **تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی**، تهران، شرکت انتشارات سوره مهر، ۱۳۹۳.
- مستوفی، عبدالله، **شرح حال زندگانی من**، تهران، زوار، بی‌تا.

- مصدق، محمد، خاطرات و تأملات دکتر محمد مصدق، تهران، علمی، ۱۳۷۰.
- ملازاده، کاظم، محمدی، مریم، دایره المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی (بناهای عام المنفعه - آبانبار، بازار، پل و سد، حمام)، تهران، حوزه هنری (پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی)، ۱۳۷۹.
- موریه، جیمز، سفرنامه جیمز موریه، سفر دوم، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، توس، ۱۳۸۶.
- میراحمدی، مریم، نظام حکومت ایران در دوره اسلامی (پژوهشی در تشکیلات اداری، کشوری و لشگری ایران از صدر اسلام تا عصر مغول)، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۶۸.
- نظام السلطنه مافی، حسینقلی، خاطرات و اسناد حسین قلی خان نظام السلطنه مافی، تهران، نشر تاریخ، ۱۳۶۲.
- ورهرام، غلامرضا، نظام سیاسی و سازمان‌های اجتماعی ایران در عصر قاجار، تهران، معین، ۱۳۸۵.
- ویشارد، جان. جی، بیست سال در ایران، ترجمه علی پیرنیا، تهران، نوین، ۱۳۶۳.
- مقالات
- جمال محمد و مصطفی ابراهیمی، «بررسی و بازخوانی کتابچه جمع و خرج منطقه فال و اسیر و علامرودشت و گله دار (۱۳۰۵ق)» پیام بهارستان، / ۲۵، س ۶، ش ۲۲، زمستان ۱۳۹۲.
- همان و مریم صدیقی، «بازخوانی کتابچه جمع و خرج غله اصفهان (۱۳۰۳ق)»، پیام بهارستان، / ۲۲، س ۸، ش ۲۶، پاییز و زمستان ۱۳۹۴.
- دهلوی، نظامعلی، «سازمان دیوانی و تحول آن در دوره قاجار (عهد اول) (۱۲۶۴-۱۲۱۰ ه.ق)»، گنجینه اسناد، ۴۹-۵۰، بهار و تابستان، ۱۳۸۲.
- روستایی، محسن، «بازخوانی کتابچه جمع و خرج حکومتی ظل السلطان (خوزستان و بختیاری) ۱۳۰۳ ق به خط سیاق»، گنجینه اسناد، شماره ۴۷ و ۴۸، پاییز و زمستان ۱۳۸۱.
- روستایی محسن و اسدالله عبدلی آشتیانی، «بازخوانی کتابچه جمع و خرج ولایات ایران در عصر ناصری» پیام بهارستان / ۲۵، س ۵، ش ۱۸ / زمستان ۱۳۹۱.
- کاظم بیگی، محمد علی و سید مصطفی حسینی، «مالیات و هزینه‌های ولایت در دوره قاجاریه: کتابچه دستورالعمل جمع و خرج بسطام و شاهرود (۱۲۹۴-۱۲۹۵ ه)»، تاریخ و تمدن اسلامی، سال هفتم، شماره سیزدهم، ۱۳۹۰.
- کورکیس عواد، «ساخت کاغذ در دوره تمدن اسلامی»، مجله یادگار، ش ۹-۱۰، ۱۳۲۴.
- عبدلی آشتیانی، اسدالله، «کتابچه خالصه جات انبار ذخیره به خط سیاق (۱۳۰۶ق)»، پیام بهارستان / ۲۵، س ۶، ش ۲۱ / پاییز ۱۳۹۲.

مطالعات

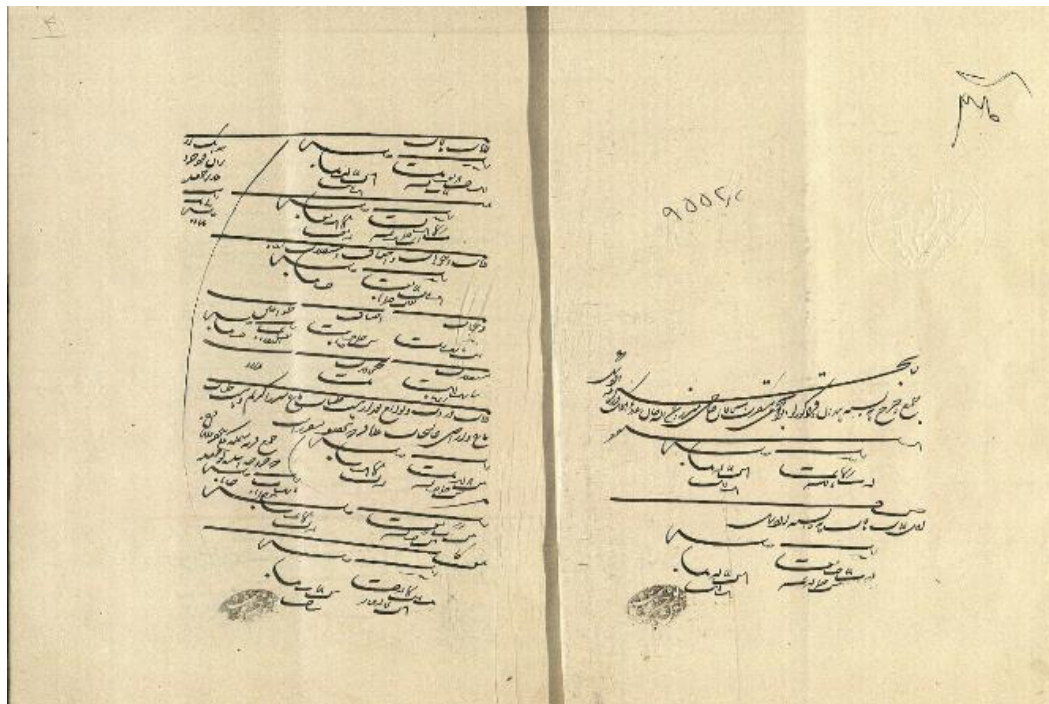
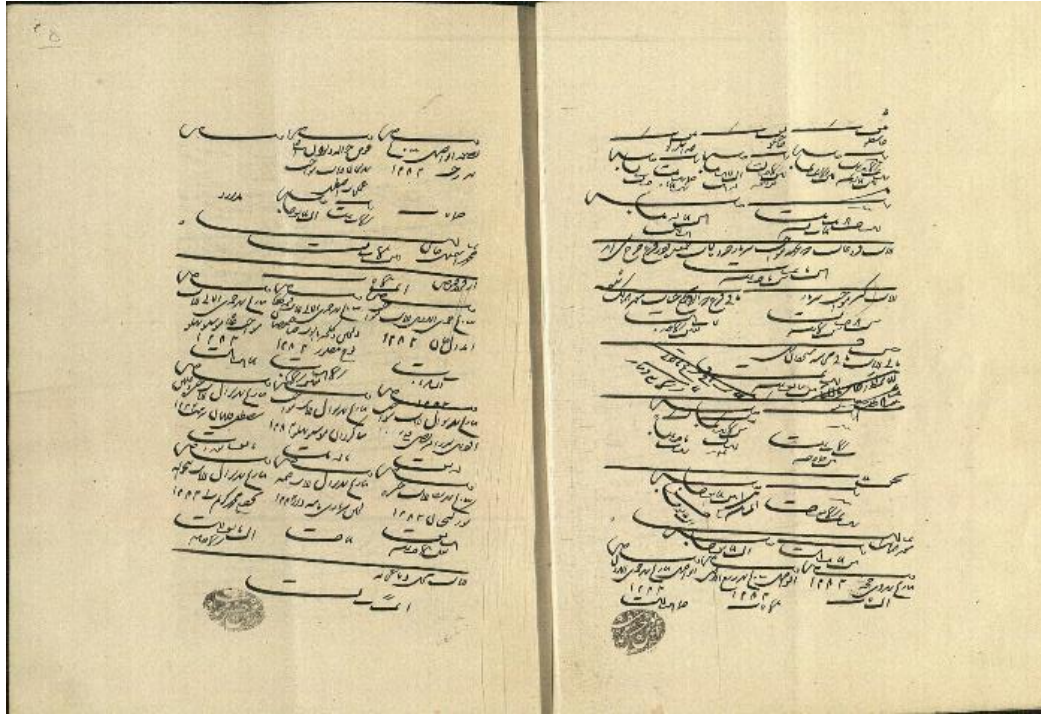
مقالات علمی

اخبار و گزارشها

- همان، «کتابچه مواجب و سیورسات اطباء و جراحان فوج ظل السلطان» پیام بهارستان / ۲۵، س ۵، ش ۱۹ / بهار ۱۳۹۲.
پایان نامه
- شرفی صفا، حبیب، «اوضاع سیاسی، اجتماعی و مذهبی همدان در دوره اول قاجار با تاکید بر اوضاع مذهبی»، (کارشناسی ارشد، تاریخ تشیع)، دانشگاه پیام نور، دانشکده علوم انسانی، ۱۳۹۲.

پیوست‌ها - تصاویر نسخه خطی

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

